

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS

19-OJI JONO JABLONSKIO
KONFERENCIJA,
skirta jo *Lietuvų kalbos sintaksės*
šimtmečiui paminėti

TEZĖS

2012 m. spalio 5 d.
Vilniaus universitetas

RYGIŠKIŲ JONO LIETUVJŲ KALBOS SINTAKSĖS I DALIES PAVYZDŽIAI, JŲ ŠALTINIAI, PASKIRTIS, PATEIKIMO BŪDAI

1. *Sintaksės* rašymo ir skelbimo aplinkybės. Talkininkų ir pagalbininko kunigo Juozo Laukaičio vaidmuo.

2. Jono Jablonskio suvokta, kad sintaksės dėsniai ir taisyklės gali būti nustatyta iš gausybės šnekamosios kalbos, tautosakos ir atsargiai atrinktų rašomosios kalbos pavyzdžių.

3. Daugiau kaip pusė netrumpos darbo „Prakalbos“ skirta šaltiniams grupuoti, aptarti ir pateikti abėcėlinei jų rodyklei. Neretai už 51 šaltinio santrumpos slypi kelių vietų ir skirtingų žanrų pavyzdžiai. Jablonskiui pavyzdžiai buvo turinio dalis, rodanti apibūdinamų sintaksės reiškinių esmę, apimtį, įvairovę.

4. Šnekamosios kalbos šaltinių grupes buvę sunku nurodyti pagal carinės Rusijos administracinį skirstymą. Suvalkų gubernijoje šalia santrumpos *Sv.* (suvalkiečiai) atsidūrė Rygiškių kaimo nuoroda (*Rg.*), Liudvinavo dainų (*Ld. d.*), Garliavos dainų (*Grl. d.*) ir pasakų (*Grl. p.*), Seinų dzūkų (*Sn.*) santrumpos. Pagal Kauno guberniją duotą *kauniškių* vardą buvo gavę nemaža žemaičių, vidurio ir rytų aukštaičių vietų pavyzdžiai. Mažiau pavyzdžių rinkta iš Vilniaus gubernijos (Švenčionių, Trakų, Valkininkų ir kt.).

5. Rašomosios kalbos šaltiniai negausūs: K. Donelaičio, M. Valančiausko (Valančiaus), S. Daukanto, A. Baranausko, A. Juškevičiaus (Juškos) žodyno ir dainų, „Šiaulėniškio senelio“ (J. S. Dovydaičio), dar vieno kito ir „senovės raštų“ – M. Daukšos, K. Sirvydo, keleto kalbininkų (A. Šleicherio, F. Kuršaičio, K. Jauniaus ir kt.) darbų.

6. Vėlesniuose sintaksės vadovėliuose nerasime ne tik minėtų senesnių šaltinių, bet ir Liudvinavo dainų ir religinių raštų pavydžių.

7. Vos 110 puslapių turinčioje *Sintaksėje* piktas jos recenzentas K. Jurgelionis po metų rašytame atsiliepime nurodė 2500 pavyzdžių (mes jų suskaičiavome pora šimtų mažiau) ir skelbė, kad jų esą per daug ir kad atrinkti jie tendencingai. Kitas anų metų recenzentas A. Druskus (A. Jakštas-Dambrauskas) pavyzdžius pagyręs, tačiau *Sintaksės* autorių išvadinęs dogmatiku, autokratu, diktatoriumi. Iš karto pasirodė ir teigiamų *Sintaksės* vertinimų.

8. *Sintaksėje* pavyzdžiai ne šiaip sau į krūvas sumesti, o susisteminti, sugrupuoti pagal iš sintaksinių faktų nustatytas sakinio dalis ar sakinių tipus, o kartais – pagal raiškos įvairovę ar reikšmių atspalvius. Antai labai keblūs nagrinėti bevardę giminę turintys tariniai išdėstyti pagal tai, su kuo jie savotiškai derinami, o net 95 laiko aplinkybių šalutinių sakinių pavyzdžių grupės paliktos suvokti pačiam skaitytojui.

9. Ne kartą J. Jablonskis nurodė galimą ne vieną pateiktų sudėtingesnių atvejų sintaksės interpretacijos galimybę.

10. *Sintaksėje* nevengta tarminių pavyzdžių, tačiau pasirinkti dažniausiai taisyklingi vartosenos atvejai. Vis dėlto randame ir keletą taisomų nelietuviškos konstrukcijos turinčių sakinių, pvz.: tikslo šalutinių sakinių *kad, idant* su bendratimi, neiginio vartojimą su jungiamaisiais žodžiais *kas, kada, kur...*

11. Rygiškių Jono *Lietuvių kalbos sintaksė* yra vienas iš pirmųjų tradicinės sintaksės mokslinis aprašas, pritaikytas mokyklų reikalui. Kur turinys leidžia, pirmenybė čia teikiama indukciniam metodui. Kur svarbiau aptarti sintaksės reiškinių klasifikacijos pagrindus ir panašiais atvejais, sukama dedukcijos keliu. Mokymo praktikai ypač įdomūs kasdienio pasakojimo formos samprotavimai.

12. J. Jablonskio sakinio dalių ir sudėtinių sakinių klasifikavimo modelį perėmė dauguma XX a. lietuvių kalbos sintaksės vadovėlių. Kai kurie tautosakos pavyzdžiai taip pat keliavo iš vieno vadovėlio į kitą.

SEMANTINĖS SAKINIO STRUKTŪROS SUTRAUKIMAS: AKTANTŲ INKORPORAVIMO TIPAS

Semantinių sakinio struktūrų sutraukimo tyrimas yra tam tikra sakinio semantinių struktūrų ryšių tyrimo dalis. Nustatinėjami ryšiai tokių semantinių struktūrų, kurios perteikia sakinių semantiką, susijusių su ta pačia tikrovės situacija.

Semantinių struktūrų sąsajos grindžiamos kalbėtojo (sakinio kūrėjo) intencija. Kalbėtojo intencija reiškia ir komunikacinį tyrimo pobūdį. Skirtingos sakinių, perteikiančių informaciją apie tą pačią situaciją, semantinės struktūros rodo sakinio perspektyvą, kurią pasirenka informacijos perteikėjas. Kalbėtojo suvokta, įsivaizduojama situacija su visais jos dalyviais laikoma bendrąja situacija. Semantinė struktūra perteikia tam tikrą bendrosios situacijos perspektyvą, nulemtą kalbėtojo intencijos, komunikacijos tikslų. Semantinė struktūra gali sutapti su bendrąja situacija, gali įvairiu laipsniu skirtis. Perspektyvą realizuoja įvairių kalbos lygmenų vienetai: skirtingos predikato lekšemos, semantinės struktūros pertvarkymai, tarp jų ir semantinės struktūros sutraukimas.

Semantinės struktūros sutraukimu laikomas išvestinio sakinio predikato semantinių funkcijų būtinojo rinkinio sumažėjimas tos struktūros atžvilgiu, kuri laikoma išvestinės pagrindu, pamatine. Išvestinė struktūra žymima perspektyvos operatoriumi (*PERSP*) prie predikato.

Yra keli semantinės sakinio struktūros sutraukimo tipai: 1) subjektinimas (nesubjektinių aktantų perkėlimas į pagrindinę sakinio struktūros poziciją), pvz.: *Tėvas lengvai kirviu perskėlė išdžiūvusį kelmą* (P – Ag, Pt, I) → *Kirvis lengvai perskėlė išdžiūvusį kelmą* (_{PERSP} P – I(S), Pt); 2) predikato substanyvinimas (predikato skaidymas į abstraktesnę veiksmažodį ir

veiksmožodinių daiktavardį bei su tuo susiję struktūros pasikeitimai), pvz.: *Bankas tiria ir prognozuoja klientų ekonominę ir finansinę būklę* (V – Ag, Pt_{Con}) → *Šalis dar tikrai daro atominės energijos tyrimus* (_{PERSP} P(V-Atr.S) – Ag); 3) predikatų, išreikštų sangrąžiniais veiksmožodžiais, sutrauktosios struktūros, pvz.: *Darius duoda dovaną Vytui; Vytas duoda dovaną Dariui* (P – Ag, Pt, B) → *Berniukai keičiasi dovanomis; Darius ir Vytas keičiasi dovanomis* (_{PERSP} P – [Ag-B], Pt); 4) semantinių struktūros komponentų (aktantų) inkorporavimas į predikato reikšmę.

Inkorporacija (įtraukimas) yra vienas iš santykinės veiksmo nominacijos atvejų. Santykinė nominacija tai veiksmo pavadinimas pagal ką nors kita – siekiamą požymį (*baltinti sienas*), procesą (*balinti drobes, aušinti sriubą*), būseną (*liūdinti*), būklę (padėtį) (*sodinti*). Veiksmo pavadinimas pagal kurį nors semantinės struktūros dėmenį yra aktanto inkorporacija, tam tikros semantinės funkcijos daiktavardžio įtraukimas (kartu su funkcine reikšme) į predikatinį dėmenį (*išsitepti kreida švarką* → *išsikreiduoti švarką*).

Dažniausiai inkorporuojamas instrumentinis dėmuo: *Mama užkirto žabu išdykėliui per pakinklius* (P – Ag, B – Dir) → *Mama kaip reikiant žabijo padykėlį už tokią išdaigą* (_{PERSP} P – Ag, Pt). Bet gali būti inkorporuoti ir kiti aktantai: patientinis: *Sodininkas kas rudenį barsto kalkes apie slyvas* (P – Ag, Pt, Dir) → *Sodininkas kas rudenį kalkina slyvas* (_{PERSP} P – Ag, Pt); rezultatinis: *Augalo minkšti ūgliai rudenio pirsta kietu medžiu* (P – Proc, Rez) → *Augalo minkšti ūgliai rudenio pirsta sumedėja* (_{PERSP} P – Proc).

Semantinių sakinio struktūrų sutraukimo ir atskirai aktantų inkorporacijos reiškinys parodo kalbėtojo intencijos, t. y. komunikacinės informacijos, pasireiškimo būdus sisteminiuose kalbos vienetuose.

BŪVIO RAIŠKA KONSTRUKCIJOSE SU VEIKSMAŽODŽIU *TAPTI*: VARTOSENOS IR KODIFIKACIJOS PRIEŠTARA

Renigiant naujus norminamuosius darbus arba naujus esamųjų leidimus, kyla būtinybė iš naujo apsvarstyti kai kurias įteisintas normas, ypač svyruojančius, ne visai aiškius atvejus, lyginti esamą kodifikaciją su naujais vartosenos duomenimis ir kartais kodifikaciją koreguoti – griežtinti, švelninti arba tikslinti, diferencijuoti raiškos priemones ir jų vertinimą.

Pranešimo tikslas – iškelti ir apibūdinti vieną dabartinės bendrinės lietuvių kalbos kodifikacijos problemą, susijusią su įvairuojančia būvio raiška daiktavardiškųjų ir ypač būdvardiškųjų žodžių konstrukcijose su veiksmožodžiu *tapti*.

Pranešime glaustai apžvelgiami šių konstrukcijų kodifikacijos bei vartosenos ypatumai ir nagrinėjamos priežastys, dėl kurių šio reiškinių normos dabartinėje vartosenoje yra nestabilios ir konkuruoja su nenorminiais raiškos variantais (būdvardiškųjų žodžių – įnagininkas su kitais linksniais). Problemiškas yra ne tiek normos centras, kai būvį reiškiantys linksniai konkuruoja eidami vardine tarinio dalimi: *Balinamas dantų emalis netampa atsparesniu* (= *atsparesnis*). Tokio tipo konstrukcijas su įnagininku yra taisęs ir Jonas Jablonskis: *bangos tapo tamsiai mėlynomis* (= *tamsiai mėlynos*).

Nėra iki galo ištirti, aprašyti ir įvertinti normos pakraščiai, t. y. kai kurie retesni, atskirą būvio raiškos grupę, susijusią su vadinamaisiais dvejetainiais linksniais, sudarantys vartosenos atvejai. Kodifikuotos normos ne visada atrodo natūralios ir kalbos vartotojų nepriimamos, pavyzdžiui, tokiose didžiosiomis kalbos klaidomis laikomų reiškinių taisymo rekomendacijose: *Mūsų, nenorėjusių tokiais* (= *tokių; kurie nenorėjo tokie*) *tapti*,

niekas neklausė. Muges, jau tapusios tradicine (= tradicinės; kuri jau tapo tradicinė), šiemet atsisakėme. (Kalbos patarimai: Sintaksė (linksnių vartojimas), 2003). Vartosenoje galima aptikti panašaus modelio sakinių su įnagininku: Tókia meile mylima neįgalia (: neįgali?) tapusi motina. Jis visur kaišiojo tą nemirtingą (: nemirtingą?) tapusių nuotrauką. Universitete, greitai tapsiančiame privačiu (: privačiame?), prasidės permainos.

Daroma išvada, kad veiksmožodžio konstrukcijose su *tapti* būviui reikšti dabartinėje lietuvių kalbos vartosenoje vyraujant būdvardiškųjų žodžių įnagininkui, kitus linksnius – vardininką, kilmininką, naudininką, galininką ir (rečiau) vietininką – galima laikyti nors ir kodifikuota, viešojoje rašytinėje kalboje kalbos redaktorių palaikoma, bet ne realiąja, o tik siekiamąja norma (vadinamuoju superstandartu).

Kalbai intelektualėjant ir sakinių struktūrai darantis sudėtingesnei, gyvosios kalbos reikalavimas tinka ne visų stilių kalbai. Todėl vartosenoje funkciuonuojančius sudėtingesnius būvio raiškos modelius reikia ne ignoruoti kaip nereikalingus lietuvių kalbai, o juos ištirti ir įvertinti juose neretai pasitaikančius su kodifikuota norma nesutampančius būvio raiškos atvejus. Išsiaiškinus raiškos įvairavimo priežastis, gali paaiškėti ne tik tai, kodėl vartotojai nepaiso kodifikuotų normų, bet ir tai, ar pačioje kalbos sistemoje esama vidinių prielaidų struktūriniais pokyčiams konstatuoti.

SUDĖTINIŲ PRIJUNGIAMŲJŲ SAKINIŲ NORMINIMAS

Jonas Jablonskis *Lietuvių kalbos sintaksėje* pateikė sisteminių lietuvių kalbos sintaksės aprašą, remdamasis tarmių, tautosakos, šiek tiek senųjų raštų duomenimis, o rašomosios kalbos pavyzdžiais „sintaksės dėsniams kelti aikštėn“ naudojosi atsargiai. Taip jis nubrėžė tolesnę sintaksės kodifikacijos kryptį, į pirmą vietą iškeldamas grynumo kriterijų. Bendrinės kalbos raida ir naujos sąlygos išskėlė tikslingumo kriterijų, tačiau Vytautas Ambrazas svarbesniu sintaksės norminimo kriterijumi laiko sistemiškumą. Aldono Pupkio nuomone, svarbiausiu šiuo metu sintaksės norminimo kriterijumi tampa distinktyvumas.

Normintojų žvilgsnio daugiausia sulaukė linksnių ir prielinksnių vartojimo ypatumai. Kiti sintaksės reiškiniai buvo daug rečiau nagrinėjami, tai akivaizdžiai rodo ir *Kalbos patarimų* „Sintaksės“ dalies knygelių apimtis.

Sudėtinių prijungiamųjų sakinių tipai ir jų reikšmės aprašytos *Lietuvių kalbos gramatikos* trečiame tome ir *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje*. Remiantis šiuose veikaluose pateiktais išsamiais sintaksės aprašais ir nustatomos sintaksės normos. Susiformavusi sudėtinių sakinių struktūra yra gana pastovi, ir kinta labai iš lėto, todėl didesnių norminimo problemų nekylo. *Kalbos patarimų* knygelėje *Sintaksė: įvairūs dalykai* pateikta tik per 10 rekomendacijų dėl sudėtinių prijungiamųjų sakinių vartosenos. Daugiausia rekomendacijų remiamos tuo, kad pasirinktas netinkamas prijungiamojo sakinio tipas, t. y. jungiamieji žodžiai (jungtukai) vartojami neįprastomis reikšmėmis. Dažnai tai atsitinka dėl kitų kalbų poveikio. Taip pat peikiami verstiniai jungiamieji žodžiai, negerai parinkta žodžių tvarka pažymimuosiuose sakiniuose.

Rekomendacijų interpretacijos kartais sukelia nemažai diskusijų. Kaip pavyzdį galima paminėti rekomendaciją nevertoti jungiamojo žodžio *kuris* ypatybei, kylančiai iš veiksmo, vykstančio vėliau už pagrindinį (tarinio) veiksmą, reikšti, kai turi būti pasakomas ne požymis, o veiksmo subjektas arba objektas. Tokių atvejų ypač gausu administracinėje kalboje, kai reikia reglamentuoti tam tikras procedūras ir kai reikia aprašyti jau įvykusius įvykius, pvz.:

*Informacija pateikiama Institucijų priežiūros komitetui, **kuris** perduoda šią informaciją kitų valstybių narių kompetentingoms institucijoms. Nariai iš savo grupės paskiria atstovą, **kurį** įgalioja pasirašyti sudaromas sutartis;*

*2010 m. vasario mėn. suimtas vienas iš pagrindinių įtariamųjų, **kuriam** teismas pareiškė kaltinimus ir skyrė dvejų metų laisvės atėmimo bausmę. Frakcijos vardu kalbėjo parlamentaras, **kuris** pagrindė prašymą.*

Nors sudėtinių prijungiamųjų sakinių taisyklingo vartojimo rekomendacijų ir nėra labai daug, tačiau kai kurios jų formuluotės neretai kelia diskusijų ir įvairiai interpretuojamos. Jono Jablonskio mokymo pavyzdžiais dabar nebeužtenka, ir taisyklingus, ir neteiktinus vartoti atvejus būtina nuodugniau nagrinėti, komentuoti, kad teikiamos sintaksės normos būtų aiškios ir nekeltų abejonių kalbos vartotojams.

DAIVA ŠVEIKAUSKIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

SINTAKSINIS TEKSTYNAS

Jau pora dešimtmečių pasaulyje naudojamos informacinės technologijos tautų kalbų sintaksei aprašyti. Lietuvoje šiuo klausimu kol kas dar neatlikta nieko. Pranešime aptariamos kelios metodikos, naudotos kitų šalių sintaksiškai anotuotiems tekstynams sudaryti. Pateikiamas planuojamo sukurti Lietuvių kalbos sintaksinio tekstyno aprašymas.

